

Κύπριος Χαρακτήρ

Ιστορία, Αρχαιολογία & Νομισματική της Αρχαίας Κύπρου

Αρσινόη Φιλάδελφος στην Κύπρο

Michel, Anaïs

Μέλος

Γαλλική Σχολή Αθηνών

Πώς να παραπέμψετε στο κείμενο: Michel, Anaïs, «Αρσινόη Φιλάδελφος στην Κύπρο», στον ιστότοπο: *Κύπριος Χαρακτήρ - Ιστορία, Αρχαιολογία & Νομισματική της Αρχαίας Κύπρου* kyprioscharacter.eie.gr/el/t/Ay (Προσπελάστηκε: 21/01/2021).

Αναρτήθηκε: 4 Ιανουαρίου 2021 **Ενημερώθηκε:** 4 Ιανουαρίου 2021 **Γλώσσα υποβολής:** Αγγλικά

Μετάφραση: Μάρκου, Ευαγγελινή

Επιμέλεια: Μάρκου, Ευαγγελινή

Τελική επιμέλεια: Μάρκου, Ευαγγελινή

Το άρθρο αυτό είναι επίσης διαθέσιμο στα: **Αγγλικά**

Η χρήση των επιστημονικών κειμένων του ιστότοπου *Κύπριος Χαρακτήρ*, δηλώνει αποδοχή των **όρων χρήσης** του ιστότοπου. Το περιεχόμενο προορίζεται αποκλειστικά για προσωπική και όχι για εμπορική χρήση. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον ιστότοπο *Κύπριος Χαρακτήρ* **επικοινωνήστε μαζί μας**. Σε περίπτωση που θέλετε να παραπέμψετε στο κείμενο αυτό, παρακαλείσθε να ακολουθήσετε τον τρόπο παράθεσης που προτείνεται παραπάνω.

Αρσινόη Φιλάδελφος στην Κύπρο

Michel, Anaïs

Η Αρσινόη Φιλάδελφος αποτελεί μια γνωστή μορφή της ελληνιστικής ιστορίας¹. Ο ρόλος της στον ορισμό της ιδιότητας της βασίλισσας στους Πτολεμαίους είναι καθοριστικός· το ενδιαφέρον των μελετητών επικεντρώνεται στον διάλογο με το τοπικό και, συγκεκριμένα το πτολεμαϊκό πλαίσιο, με τις αιγυπτιακές παραδόσεις αλλά και με τη θεωρητική προσέγγιση της επινόησης, της εξέλιξης και της διάδοσης της βασιλικής λατρείας κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Στον τομέα των Αιγυπτιακών σπουδών, το ερώτημα της οικειοποίησης, των μεταφράσεων και των ερμηνειών της πτολεμαϊκής λατρείας από τους εκπροσώπους των τοπικών παραδόσεων, και σε ένα πιο ευρύ πλαίσιο από την τοπική κοινωνία, αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης. Επιπροσθέτως, η κοινωνική ιστορία της πτολεμαϊκής Αιγύπτου εξακολουθεί να κατέχει μια ηγετική θέση στο πεδίο των ελληνιστικών σπουδών (αλλά και της Αρχαίας Ιστορίας εν γένει), θέση που οφείλεται, φυσικά, στα πλούσια πρακτικά δεδομένα, τα καλούμενα *realia*, τα οποία μας είναι γνωστά από παπυρολογικές πηγές. Το ζήτημα της κατανόησης της πρόσληψης και ανταπόκρισης των τοπικών κοινωνιών στη λατρεία του ηγεμόνα δεν αποτελεί σημαντικό αντικείμενο συζήτησης στις ελληνικές ιστορικές μελέτες, πέραν, φυσικά, από τα ερωτήματα που προκύπτουν από το πολιτικό παιχνίδι μεταξύ πόλης και βασιλέα², μια αλληλεπίδραση η οποία συχνά κυριαρχείται από τα εντυπωσιακά και επιβλητικά δώρα (όπως τα μνημειώδη αφιερώματα σε μεγάλης εμβέλειας ιερά) των ελληνιστικών ηγεμόνων, βασιλέων και βασιλισσών. Ο Ph. Gauthier λεπτομερώς περιέγραψε τον άνισο, όμως πραγματικό, διάλογο μεταξύ αστικών τιμών και βασιλικής γενναιοδωρίας³. Παρά τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισε στη διαμόρφωση της πρώιμης ελληνιστικής διπλωματικής σκακιέρας αλλά και στην εξέλιξη της πτολεμαϊκής διοίκησης εκτός της Αιγύπτου, η Κύπρος παραμένει σε γενικές γραμμές εκτός της ιστορικής συζήτησης που ασχολείται με αυτές τις αλληλεπιδράσεις.

Ιστορικο και ορισμοί

Η στρατηγική σημασία της Κύπρου στην Ανατολική Μεσόγειο

Η Κύπρος βρίσκεται σε μια θέση-κλειδί για όποιον επιθυμεί να εγκαταστήσει μια κυρίαρχη δύναμη στην Ανατολική Μεσόγειο⁴. Η γεωγραφική της θέση είναι μοναδική, σε σχετικά μικρή απόσταση από την Αίγυπτο, τη Συροπαλαιστινιακή ακτή, την Μικρά Ασία και προς τη

Δύση, τις ελληνικές πόλεις του Αιγαίου. Μετά τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, η Κύπρος εμπλέκεται στις διαμάχες των Διαδόχων, καθώς τόσο ο Αντίγονος Μονόφθαλμος όσο και ο Πτολεμαίος, γιος του Λαγού, ενδιαφέρονται άμεσα για τον έλεγχο των πόρων του νησιού, στην προσπάθειά τους να ελέγξουν μια ευρύτερη περιοχή: ορυχεία χαλκού, ξυλεία και κατάλληλα λιμάνια για τους στόλους τους.

Λίγα χρόνια αργότερα, οι Σελευκίδες βασιλείς είναι οι νέοι κύριοι αντίπαλοι των Πτολεμαίων στην Ανατολική Μεσόγειο (με το ξέσπασμα των επαναλαμβανόμενων λεγόμενων «Συριακών Πολέμων»), και η Κύπρος θα παίξει εκ νέου έναν σημαντικό στρατηγικό ρόλο: όπως ο Éd. Will σημείωσε, αναφέροντας τη διάσημη δήλωση του Ναπολέοντα σχετικά με την Anvers εναντίον της Αγγλίας, η Κύπρος είναι στην πραγματικότητα για τους Πτολεμαίους ένα «όπλο που δείχνει στην καρδιά της Συρίας»⁵.

Η κατάσταση στην Κύπρο πριν τους Πτολεμαίους

Πέρα από τον στρατηγικό του ρόλο – ο οποίος πρέπει να γίνει αρχικά κατανοητός με τη στρατιωτική του έννοια - και την αρκετά παθητική στάση κατά τη διάρκεια των πολέμων των Διαδόχων, η αρχή της ελληνιστικής εποχής είχε πολλές επιπτώσεις στην Κύπρο. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι οι μαρτυρίες δεν δείχνουν σημάδια συνέχειας. Πρέπει να επιμείνουμε σε αυτό το σημαντικό σημείο: η Κύπρος κατακτήθηκε από τους Πτολεμαίους και ο Αλέξανδρος δεν υπέταξε επίσημα τους βασιλείς της Κύπρου που παρέμειναν ανεξάρτητοι, ως ένα σημείο, κατά τη διάρκεια των μακεδονικών εκστρατειών στην Ασία.

Προς το τέλος της κλασικής περιόδου, η Κύπρος εξακολουθεί να είναι διαιρεμένη σε πολλές πόλεις-βασίλεια, βαθιά σηματοδεδειγμένες από τον αρχικό συνδυασμό θεών-προστατών, βασιλέων και πόλεων. Η σχέση μεταξύ του λαού και του βασιλέα στα κυπριακά βασίλεια της εκάστοτε πόλης είναι διαφορετική από οποιοδήποτε ελληνικό πρότυπο και παραμένει αρκετά ασαφής. Η παραδοσιακή αθηνο-κεντρική αντίληψη για την κλασική πόλη δεν είναι κατάλληλη για να περιγράψει την κυπριακή πολιτική κατάσταση μέχρι το τέλος της λεγόμενης «κυπρο-κλασικής περιόδου» (περίπου 480-330 π.Χ.). Η σχέση μεταξύ πόλης και βασιλέα σηματοδεύει βαθιά την κυπριακή κοινωνία και αποτελεί σημαντική πρωτοτυπία σε σχέση με το ελληνικό κλασικό αθηναϊκό πρότυπο. Η κυπριακή κοινωνία είναι επίσης μια πολυπρόσωπη κοινωνία⁶, με ισχυρές πολιτικές, θρησκευτικές και πολιτιστικές παραδόσεις. Το ζήτημα της ταυτότητας, αν και δεν είναι πάντα σαφώς καθορισμένο, εγείρει ακόμη σημαντικά ζητήματα στις αρχαίες μελέτες και απολαμβάνει μια πολύ ιδιαίτερη θέση στις κυπριακές σπουδές, που βρίσκεται στον πυρήνα των κρίσιμων αρχαιολογικών αλλά και πολιτικών συζητήσεων στο παρελθόν και στο παρόν⁷.

Η Κύπρος κατά την ελληνιστική περίοδο: στρατιωτική κατοχή και ειδικά χαρακτηριστικά μιας πλήρους ενσωμάτωσης στο πτολεμαϊκό βασίλειο

Από το 295/4 και εξής, και μετά από δέκα χρόνια ελέγχου των Αντιγονιδών, η Κύπρος εισήλθε για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα στην Πτολεμαϊκή αυτοκρατορία. Όπως έδειξε ο Γ. Παπαντωνίου στη διατριβή του⁸, ένα πρόσωπο ξεχωρίζει στην Κύπρο που κυβερνάται από τους Πτολεμαίους: ο *στρατηγός*. Όπως επιβεβαιώνεται από τις επιγραφές του τελευταίου τετάρτου του 3ου αιώνα και εξής, ο *στρατηγός* (στρατιωτικός, ίσως και διοικητικός, κυβερνήτης της πτολεμαϊκής Κύπρου) αποκτά σημαντικές εξουσίες κατά την ελληνιστική περίοδο. Ως *αρχιερεύς*, αρχιερέας του νησιού από τα τέλη του 3ου αιώνα, αποκτά άμεση πρόσβαση στη θρησκευτική διαχείριση όλων των κυπριακών ιερών (με πρακτική πρόσβαση στα κέρδη τους)· εν συνεχεία γίνεται, από το 142 και εξής, και λόγω του επαναπροσανατολισμού της γενικότερης στρατηγικής των Πτολεμαίων, ο *ναύαρχος* ολόκληρου του βασιλικού ναυτικού. Οι αρμοδιότητες του στρατηγού και τα πρωτότυπα χαρακτηριστικά του ρόλου του στην Κύπρο αντικατοπτρίζουν τη σημασία του νησιού ως πλήρως ενσωματωμένου τμήματος του πτολεμαϊκού βασιλείου⁹. Τα χρονολογικά στοιχεία παρουσιάζουν εντυπωσιακή συνοχή σε αυτό το σημείο: η πτολεμαϊκή παρουσία στην Κύπρο δεν υπέστη σημαντική ρήξη κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου, εκτός από την αστραπιαία επίθεση του Αντίοχου Δ΄ κατά τον έκτο Συριακό Πόλεμο το 168. Από την άλλη πλευρά, η Κύπρος αποτελεί το μοναδικό έδαφος, μαζί με την Αίγυπτο, που παραμένει υπό πτολεμαϊκό έλεγχο μέχρι το τέλος της δυναστείας το 30 και, παράλληλα, μέχρι το τέλος των Ελληνιστικών χρόνων.

Μεθοδολογικά ζητήματα σχετικά με την ιστορία της σχέσης με τους Πτολεμαίους

Η σχέση μεταξύ Κύπρου και Πτολεμαίων μελετάται κυρίως από την στρατιωτική οπτική γωνία και λίγη προσοχή έχει δοθεί μέχρι στιγμής στα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα¹⁰. Η ιδιαιτερότητα των επιγραφικών τεκμηρίων της ελληνιστικής περιόδου έχει σε γενικές γραμμές παραλειφθεί από μελετητές που ενδιαφέρονται για τις ελληνικές σπουδές ή επικεντρώνονται στην πτολεμαϊκή, και κυρίως στην αιγυπτιακή ιστορία. Ωστόσο, πολλά χαρακτηριστικά της κυπριακής κοινωνίας κατά τη διάρκεια της πτολεμαϊκής κυριαρχίας μαρτυρούνται από επιγραφές.

Η πτολεμαϊκή βασιλική λατρεία στην Κύπρο

Κυπριακές επιγραφές και η ιστορία της πτολεμαϊκής λατρείας

Το ιστορικό ενδιαφέρον για την πτολεμαϊκή λατρεία στην Κύπρο δίδεται άμεσα από τις σημαντικές επιγραφικές μαρτυρίες. Οι κυπριακές επιγραφές αποτελούν σημαντικές πηγές για τη μελέτη των βασιλικών τιμών, και συγκεκριμένα της τιμητικής αναπαράστασης, κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, καθώς και για τη μελέτη της βασιλικής λατρείας¹¹. Θα πρέπει να επιμείνουμε στα πολύ συγκεκριμένα και περιοριστικά χαρακτηριστικά αυτού που αποκαλούμε «βασιλική λατρεία», το οποίο προσφέρει μια πρόσθετη διάσταση σε σχέση με τις «βασιλικές τιμές», καθώς υποδηλώνει την έκφραση ενός θρησκευτικού δεσμού με τον βασιλέα ή/και τη βασιλική οικογένεια, καθώς και τις λατρευτικές πρακτικές που θεσμοθετούνται για λογαριασμό του βασιλιά και της βασιλικής οικογένειας.

Συνεπώς, η βασιλική λατρεία συνίσταται σε έναν συγκεκριμένο βαθμό βασιλικών τιμών. Επιγραφές που υποδηλώνουν βασιλικές τιμές και αποδίδονται στους Πτολεμαίους αποτελούν ένα σημαντικό τμήμα της κυπριακής επιγραφικής, σε τέτοιο βαθμό που οι μελετητές τείνουν να ορίζουν την κυπριακή επιγραφική ως απλή τιμητική επιγραφική των Πτολεμαίων¹², με ανύπαρκτους ή ελάχιστους προβληματισμούς για την κοινωνική και τοπική σημασία αυτών των κειμένων.

Αρσινόη Φιλάδελφος: η επινόηση μιας θεάς και η θέση της στη δημιουργία της πτολεμαϊκής δυναστικής λατρείας

Η Αρσινόη Β΄ είναι η αδερφή και, από το 276/5 και εξής, η σύζυγος του Πτολεμαίου Β΄: μαζί μοιράζονται το δυναμικό επίθετο Φιλαδέλφοι. Οι μελετητές την παρουσιάζουν συχνά ως μια έξυπνη βασίλισσα με σημαντική πολιτική αίσθηση, ως ένα πρότυπο της πτολεμαϊκής βασίλισσας, μιας εμβρυϊκής και προφητικής μορφής της Κλεοπάτρας Ζ΄¹³. Πράγματι, ο Πτολεμαίος σύντομα άρχισε να προτείνει τη θεϊκή διάσταση της αδελφής-βασίλισσας. Είχε ήδη θεοποιήσει τον αείμνηστο πατέρα του, δίνοντας επίσημα στον Πτολεμαίο γιο του Λαγού το δυναμικό όνομα Σωτήρας (υιοθετήθηκε για πρώτη φορά από τους Ροδίους το 304), καθώς και στη μητέρα του Βερενίκη. Και οι δύο συνδέονταν με τη βασιλική λατρεία με το όνομα *Θεοί Σωτήρες*¹⁴.

Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν η βασίλισσα θεοποιήθηκε πριν ή αμέσως μετά το θάνατό της, παρά ταύτα είναι βέβαιο ότι έλαβε τιμές, αξίες θεάς. Για λογαριασμό της Αρσινόης, ο Πτολεμαίος ανήγειρε το *Αρσινόειο*, λίγα χιλιόμετρα ανατολικά της Αλεξάνδρειας. Σε αυτό το

ιερό, που βρίσκεται στο ακρωτήριο Ζεφύρι, η Αρσινόη φέρει το ενδιαφέρον επίθετο *Κύπριδα*¹⁵, το οποίο συνδέει σε εντυπωσιακό βαθμό την Κύπρο με τη βασίλισσα¹⁶.

Κάποιες άλλες ενδείξεις σχετικά με το ρόλο της Αρσινόης στην ανάπτυξη της πτολεμαϊκής προπαγάνδας βρίσκονται στο νόμισμα των Πτολεμαίων: γνωρίζουμε για παράδειγμα ότι το κυπριακό νομισματοκοπείο στη Σαλαμίνα εξέδωσε χρυσό οκτάδραχμο που αναπαριστά την Αρσινόη με διπλό κέρασ αφθονίας, ένα σύμβολο που παραπέμπει στην ευημερία, τον πλούτο και την φιλανθρωπία των Πτολεμαίων. Ο βασιλιάς διέταξε επίσης ότι η Αρσινόη θα πρέπει να λατρεύεται σε κάθε αιγυπτιακό ναό ως *θεά σύνναος* των τοπικών θεοτήτων¹⁷. Αυτό το διάταγμα μπορεί να θεωρηθεί ως θεμελιώδης αρχή της πτολεμαϊκής δυναστικής λατρείας, όπως και η απόδοση των εσόδων από την *απόμοιρα*, στη λατρεία της Αρσινόης.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό της πολιτικής του Φιλαδέλφου σχετικά με την ανάπτυξη της λατρείας της Αρσινόης φαίνεται στα ονόματα των πόλεων που βρίσκονται υπό πτολεμαϊκό έλεγχο. Σύμφωνα με την K. Mueller, είκοσι τέσσερις πόλεις, συμπεριλαμβανομένων επτά πόλεων στην Αίγυπτο, τριών στη Μικρά Ασία, δύο στη Συρία, μία στην Κυρηναική, δύο στην Κρήτη και τριών στην Κύπρο ονομάστηκαν ή μετονομάστηκαν στο όνομα της Βασίλισσας¹⁸. Μόνο μία από τις τρεις κυπριακές πόλεις με το όνομα Αρσινόη ταυτίζεται με βεβαιότητα: πρόκειται για την αρχαία πρωτεύουσα της πόλης-βασιλείου του Μαρίου, στο βορειοδυτικό τμήμα του νησιού. Το Μάριο είναι επίσης η μόνη πόλη, για την οποία οι φιλολογικές μαρτυρίες αναφέρονται στην καταστροφή της στο πλαίσιο των αντίποινων του Πτολεμαίου κατά τη διάρκεια του πολέμου των Διαδόχων γύρω στο 312¹⁹.

Οι κυπριακές επιγραφές

Τα κυπριακά δεδομένα σχετικά με τη λατρεία της Αρσινόης Φιλαδέλφου, για άλλη μια φορά, έχουν μεγάλη σημασία. Από όλες τις περιοχές, η Κύπρος αποτελεί την κύρια πηγή κειμένων που πιστοποιούν τη λατρεία της βασίλισσας εκτός Αιγύπτου. Περίπου τριάντα κυπριακές επιγραφές αναφέρουν την Αρσινόη Φιλαδέλφου. Τα κείμενα αυτά συμπεριλαμβάνονται σε τρεις καταλόγους, με πιο περιεκτική τη δημοσίευση του Αναστασιάδη του 1998²⁰. Ωστόσο, ένα κείμενο πρέπει να αποσυρθεί από τον κατάλογο (μια πολύ αποσπασματική επιγραφή που θεωρείται λανθασμένα ως βωμός για την Αρσινόη) και πρέπει να προστεθούν δύο ακόμη επιγραφές: η πρώτη είναι μια αποσπασματική ενεπίγραφη στήλη που βρέθηκε στην Αμαθούντα²¹, και η δεύτερη ένα θραύσμα από ασβεστόλιθο από το Κούριο²². Και οι δύο επιγραφές βρέθηκαν το 2007. Η ομάδα αυτή των επιγραφών υποδηλώνει ότι η Αρσινόη έλαβε στην Κύπρο μια συγκεκριμένη και οργανωμένη λατρεία με θρησκευτικές πρακτικές και αφοσιωμένους ιερείς.

Περισσότεροι από τους μισούς λίθους που περιλαμβάνονται σε αυτόν τον κατάλογο φέρουν απλώς το όνομα της βασίλισσας στη γενική πτώση (Αρσινόης Φιλαδέλφου). Αυτή η κατηγορία έχει προσελκύσει την προσοχή τόσο των επιγραφικών όσο και των ιστορικών: ο L. Robert δίνει μια διάσημη ερμηνεία αυτών των κειμένων²³, που είναι ακόμη ευρέως αποδεκτή, αν και μπορούν να εκφραστούν εναλλακτικές υποθέσεις. Με βάση την ανάγνωση ενός πάπυρου από την Οξύρρυγχο που περιλαμβάνει τμήματα του κειμένου του Σατύρου²⁴, η ερμηνεία του L. Robert συνδέει τους μικρούς βωμούς από ψαμμίτη με τις λατρευτικές πρακτικές της Αλεξάνδρειας, όπου πραγματοποιούνταν προσφορές για την Αρσινόη σε ιδιωτικούς βωμούς «φτιαγμένους από άμμο», τους οποίους τοποθετούσαν οι κάτοικοι έξω από τα σπίτια τους. Σε συνέχεια αυτής της ερμηνείας, οι κυπριακοί βωμοί ενδέχεται να αποτελούν μαρτυρίες της οικιακής ή τουλάχιστον της ιδιωτικής λατρείας που αποδόθηκε στην Αρσινόη.

Η κυπριακή σειρά των επιγραφών της Αρσινόης Φιλαδέλφου αποτελείται από βωμούς ή στοιχεία βωμών, σε γενικές γραμμές μέτριας ποιότητας. Αυτή η συλλογή θέτει το ζήτημα της δημοτικότητας της βασιλικής λατρείας και μας επιτρέπει να πιστεύουμε ότι η συμμόρφωση προς την επίσημη προπαγάνδα μπορεί να βασίζεται στην ειλικρινή και σχετικά αυθόρμητη ευσέβεια, τουλάχιστον έως ένα βαθμό. Στην Κύπρο η εξάπλωση αυτών των επιγραφών είναι εντυπωσιακή. Τις εντοπίζουμε σε όλους τους κύριους χώρους του νησιού: Αρσινόη, Σόλοι, Λήδρα, Χύτροι, Καφίζιν, Ιδάλιο, Πάφος, Κούριο, Σαλαμίνα και Αμαθούντα.

Δυστυχώς, στις πλείστες περιπτώσεις απουσιάζει το αρχαιολογικό πλαίσιο των επιγραφών. Ωστόσο, ένα παράδειγμα που ήρθε στο φως στην κορυφή της ακρόπολης της Αμαθούντας²⁵, κοντά στα διάσημα αγγεία, εντός του ιερού της Αφροδίτης, παρέχει περισσότερες πληροφορίες. Πρόκειται για μια πινακίδα με το όνομα Αρσινόης στη γενική πτώση, που πιθανότατα ανήκε σε ένα βωμό ή σε ένα αναθηματικό δωμάτιο αφιερωμένο στη λατρεία της βασίλισσας (Εικ. 1).

Παρά τη σημασία των επιγραφών της Αρσινόης Φιλαδέλφου, τα τεκμήρια αυτά θα πρέπει να μελετώνται σε συνδυασμό με το σύνολο των μαρτυριών της Κύπρου. Συνδυαστικά, φέρουν στοιχεία που φανερώνουν ότι η Αρσινόη έλαβε μια ξεχωριστή και οργανωμένη λατρεία στην Κύπρο, με θρησκευτικές πρακτικές και εξειδικευμένο προσωπικό.

Άλλα κείμενα τεκμηριώνουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κυπριακής λατρείας της Αρσινόης²⁶. Το πρώτο είναι μια φοινικική αφιέρωση από το Ιδάλιο προς στον θεό Reshef-Mikal, ομόλογο του Έλληνα Απόλλωνα στην Κύπρο, από μια γυναίκα που ονομάζεται Batshilem, για λογαριασμό των εγγονιών της²⁷. Το κείμενο χρονολογείται με ακρίβεια χάρη σε ένα τριπλό χρονολογικό σύστημα: το τοπικό ημερολόγιο της πόλης του Κιτίου που

ξεκίνησε το 311 (το Ιδάλιο βρέθηκε υπό την διοίκηση της γειτονικής πόλης κατά την κυπρο-κλασική περίοδο), το βασιλικό έτος του Φιλαδέλφου και την επώνυμη ιεροσύνη της ιέρειας της Αρσινόης και της *κανηφόρου* Αματοσίριδος. Όλες αυτές οι ενδείξεις οδηγούν στο έτος 254. Αυτό το κείμενο έχει μεγάλη σημασία καθώς δίνει την ταυτότητα της ιέρειας της Αρσινόης και αποδεικνύει εύλογα ότι η λατρεία ήταν πλήρως θεσμοθετημένη στην Κύπρο. Επιπροσθέτως, προσφέρει ισχυρές αποδείξεις σχετικά με την πρώιμη πτολεμαϊκή πολιτική προς την τοπική κοινωνία και υπονοεί την ύπαρξη μιας λεπτής σχέσης μεταξύ των Κυπρίων και των Πτολεμαίων. Η βασιλική λατρεία, και ειδικά οι πειραματισμοί της βασιλείας του Φιλαδέλφου μπορεί να είναι ένα από τα κύρια στοιχεία στην ανάπτυξη αυτής της σχέσης. Από την άλλη πλευρά, η Κύπρος μπορεί να είναι ένας από τους βασικούς τόπους όπου επινοήθηκε η πολιτική των Πτολεμαίων. Γνωρίζουμε ότι στην Αίγυπτο η πολιτική των πρώτων Πτολεμαίων έναντι των εκπροσώπων των τοπικών λατρειών ήταν επίσης αρκετά ευέλικτη. Καθώς οι κυπριακές επιγραφές της ελληνιστικής περιόδου προσφέρουν ελάχιστες πληροφορίες σχετικά με την πολιτική οργάνωση, η αναφορά της επώνυμης ιέρειας της Αρσινόης έχει πολύ μεγάλη αξία. Σε μια περίοδο μεγάλων αλλαγών, όπως ο 3ος αιώνας, η εξάπλωση της λατρείας της Αρσινόης και η διείσδυσή της στην θεσμική ζωή μπορεί να αποτελεί μια ένδειξη, παρότι εύθραυστη, της προσοχής που έδωσαν οι Πτολεμαίοι στον διάλογο με την τοπική κοινωνία.

Η οργάνωση της λατρείας της Αρσινόης ενδέχεται να αντικατοπτρίζει μερικές από τις πρακτικές που είναι γνωστές στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο, οι οποίες δεν μπορούν να αποτελέσουν πραγματική έκπληξη, καθώς η Κύπρος ενσωματώθηκε με πολύ έντονο και μοναδικό τρόπο στο βασίλειο των Πτολεμαίων. Αυτή η ένταξη, γνωστή για τα στρατιωτικά και τα πολιτικά ζητήματα, εκτείνεται και σε πολιτιστικά και κοινωνικά γεγονότα. Οι επιγραφές μαρτυρούν αυτή την παρατήρηση με διαφορετικούς τρόπους.

Για να παραμείνουμε στο θρησκευτικό πεδίο, δύο ακόμη κείμενα από την ενδοχώρα της Κύπρου δείχνουν την ευελιξία και την εξάπλωση της λατρείας της Αρσινόης Φιλαδέλφου. Σε ένα όστρακο κεραμικής που ανήκει στις προσφορές στη *Νύμφη*, τη θεότητα που λατρευόταν στην κορυφή του Καφίζιν (κοντά στη σύγχρονη Λευκωσία), εντοπίζουμε μια ασυνήθιστη αφιέρωση στη «Νύμφη του Φιλαδέλφου». Ανεξάρτητα από το πώς ερμηνεύουμε τον ρόλο της πτολεμαϊκής διοίκησης στην οικονομία της παραγωγής λινών, η οποία περιλαμβάνει τους προσκυνητές που επισκέπτονται το ιερό, η διείσδυση της επιρροής της Αρσινόης μέσα σε ένα δευτερευούσης σημασίας υπαίθριο ιερό είναι εντυπωσιακή²⁸.

Από την άλλη πλευρά, η προσθήκη του ουσιαστικού *Ναίας* σε μια ωραία βάση αγάλματος από τους Χύτρους (Εικ. 2), μια άλλη τοποθεσία στην ύπαιθρο της πεδιάδας της *Μεσαορίας*, ενισχύει την υπόθεση της ευρείας αναγνώρισης των θεϊκών χαρακτηριστικών της Αρσινόης,

επιτρέποντας στην θεοποιημένη βασίλισσα να απολαύσει πλήρως το καθεστώς της *θεάς συννάου* των τοπικών θεών. Τόσο η νύμφη από το Καφίζιν όσο και η Ναιάδα από τους Χύτρους είναι κατάλληλα παράλληλα για μια θαλάσσια θεότητα όπως η Αρσινόη *Κυπρίς* που δημιουργήθηκε στην Αλεξάνδρεια. Ο θαλάσσιος χαρακτήρας της θεάς, εάν συμβάλλει στη διασφάλιση της συσχέτισης της με την Αφροδίτη *Πόντια*, την *Ευπλοία* ή την *Ακραία*, εξυπηρετεί επίσης την πτολεμαϊκή προπαγάνδα. Ο Καλλικράτης της Σάμου, ο διάσημος ναύαρχος του στόλου των Πτολεμαίων, είναι ένας από τους κύριους υποστηρικτές της λατρείας της Αρσινόης: στέκεται δίπλα στο βασιλικό ζεύγος σε μια αφιέρωση από τη Σάμο, ενώ μια άλλη επιγραφή από την Ολυμπία καταγράφει την αφοσίωσή του στους Φιλαδέλφους ηγεμόνες²⁹. Κατά την περίοδο αυτή, που η πτολεμαϊκή δύναμη εξακολουθεί να εκφράζεται στη θάλασσα μέσω μιας ισχυρής παρουσίας στο Αιγαίο, οι πόλεις που πήραν το όνομά τους από τη βασίλισσα Αρσινόη βρίσκονται σε γενικές γραμμές στις ακτές. Οι αλεξανδρινοί ποιητές γιόρτασαν αυτό το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της θεάς Αρσινόης, με έναν τρόπο που υποδηλώνει ότι πρωτίστως η θεοποιημένη βασίλισσα είχε συλληφθεί ως ακρόπρωρο του πτολεμαϊκού στόλου³⁰.

Η έκφραση *σύνναοι θεοί* εμφανίζεται σε μια κυπριακή επιγραφή. Στην ακρόπολη τις Αμαθούντας ένας ανώνυμος αξιωματούχος προσφέρει αφιέρωση στον Σάραπι, την Ίσιδα-Αφροδίτη και τους συναφείς θεούς το τρίτο τέταρτο του 2ου αιώνα³¹ (Εικ. 3). Μεταξύ των συννάων θεών, η Αρσινόη Φιλαδέλφου απολαμβάνει μια ιδιαίτερη θέση. Τέσσερις επιγραφές από αυτήν την πόλη αναφέρουν το όνομα της βασίλισσας. Η περίοπτη θέση της Αμαθούντας για τη λατρεία της Αφροδίτης³², μαζί με την Πάφο, την πρωτεύουσα της πτολεμαϊκής Κύπρου, μπορεί να εξηγήσει την κυρίαρχη παρουσία της Αρσινόης σε αυτή την πόλη της Κύπρου. Στην Αμαθούντα, στη νότια πλαγιά της ακρόπολης, οι αρχαιολόγοι ανακάλυψαν σημαντική ποσότητα κεραμικών ειδωλίων που χρονολογούνται στον 2ο αιώνα, μεταξύ των οποίων εκπροσωπούνται και η Ίσιδα και η Αφροδίτη (τόσο η ελληνιστική όσο η παραδοσιακή τοπική εκδοχή της θεάς)³³ (Εικ. 4). Μέχρι σήμερα αυτή η συλλογή αποτελεί μια από τις μεγαλύτερες συγκεντρώσεις *isiaca* εκτός Αιγύπτου. Τόσο το αρχαιολογικό όσο και το επιγραφικό υλικό μαρτυρούν τον δυναμισμό των λατρευτικών συναλλαγών στην πτολεμαϊκή Αμαθούντα, από το νότιο τμήμα της πόλης όπου εντοπίζονται τα δημόσια κτίρια μέχρι την κορυφή της ακρόπολης.

Ένα μικρό θραύσμα από το ιερό του Απόλλωνα-Ρέσεφ στο Ιδάλιο μαρτυρεί τη διεϊσδυση της λατρείας της Αρσινόης στο ιερό μιας ανδρικής θεότητας και αντηχεί εκ νέου την αναφορά των κανηφόρων στο Ιδάλιο³⁴.

Η πέτρα, ένα είδος επιστυλίου ναϊσκου ή πολύ ψηλού άβακα (Εικ. 5), φέρει την αποσπασματική επιγραφή:

Ἄρσινοεῖο[ν]

ἀνδράσι α[.....]

Παρότι ελλιπές, το κείμενο αναφέρει σαφώς την ύπαρξη ενός χώρου που είναι αφιερωμένος στην λατρεία της Αρσινόης. Οι διαστάσεις της πέτρας υποδηλώνουν ότι επρόκειτο για αίθουσα με αναθήματα και όχι ένα μεγάλο κτίριο. Η παρουσία της Αρσινόης στο ιερό του Απόλλωνα-Ρέσεφ στο Ιδάλιο αποτελεί μια μοναδική μαρτυρία για τον συσχετισμό της θεοποιημένης βασίλισσας με μια ανδρική θεότητα. Γνωρίζουμε μέσα από μια επιγραφή με άγνωστη προέλευση που αναφέρει τον Ονησίτιμο γιο του Αρίστωνα, καθώς και ότι άνδρες ιερείς συμμετείχαν επίσης στη θεσμοθετημένη λατρεία της Αρσινόης³⁵. Ο Ονησίτιμος είναι επίσης υπεύθυνος για το γυμνάσιο, ενώ είναι ιερέας της Αρσινόης, γεγονός που επιβεβαιώνει την υπόθεση της στενής σύνδεσης της βασιλικής λατρείας με τη δημόσια ζωή των πολιτών.

Θα αναφέρω ένα τελευταίο έγγραφο, δυστυχώς πολύ αποσπασματικό, το οποίο πρέπει να διαβαστεί πολύ προσεκτικά. Συχνά ερμηνεύεται ως επίσημο αντίγραφο επιστολής του Πτολεμαίου Φιλαδέλφου που αναφέρει την επιβολή του φόρου που είναι γνωστός ως *απόμοιρα* στην Κύπρο³⁶. Η επιγραφή αυτή ενδέχεται να αποτελεί μια από τις πιο σαφείς αποδείξεις για την ένταξη της Κύπρου στο φορολογικό σύστημα των Πτολεμαίων. Ωστόσο, η αναφορά στην *απόμοιρα*, τον φόρο που επιβάλλεται στο 1/6 της παραγωγής αιγυπτιακών αμπελώνων και οπωρώνων, δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι αυτός ο φόρος επρόκειτο να χρησιμοποιηθεί για τη διατήρηση της δυναστικής λατρείας, όπως συνέβαινε στην Αίγυπτο³⁷. Ο συσχετισμός της επιγραφής με τη λατρεία της βασίλισσας, που βρίσκεται ακριβώς στην κυπριακή πόλη Αρσινόη, είναι δελεαστική αλλά όχι αδιάβλητη.

Προς έναν νέο ορισμο της πτολεμαϊκής κυριαρχίας στην Κύπρο

Η σύντομη αυτή παρουσίαση των κυπριακών τεκμηρίων για τη λατρεία της Αρσινόης Φιλαδέλφου περιλαμβάνει στοιχεία που συνεχίζουν να δημιουργούν προβληματισμούς στην κατανόηση της πτολεμαϊκής διοίκησης της Κύπρου. Οι επιγραφές παρέχουν πολλές πληροφορίες σχετικά με το διάλογο μεταξύ των Πτολεμαίων και της τοπικής κοινωνίας, πέραν από την εικόνα, και που μεταδίδονται εν μέρει από τους ιστορικούς, για έναν επιφανειακό κατάλογο αλεξανδρινών αξιωματούχων που υπηρετούν στην Κύπρο. Η πτολεμαϊκή κυριαρχία της Κύπρου, ωστόσο, αποτελεί πρωτίστως μια στρατιωτική κατοχή η οποία στηρίζεται στη στρατηγική σημασία του νησιού και των πόρων του. Όμως οι Πτολεμαίοι φαίνεται να έχουν δώσει προσοχή στις τοπικές παραδόσεις και την ιστορία,

χρησιμοποιώντας το τοπικό συμβολικό ρεπερτόριο καθώς και την τοπική ελίτ για να ορίσουν πρωτότυπα ιδεολογικά πρότυπα και να εφεύρουν μια κατάλληλη και ευέλικτη πολιτική εκτός της Αιγύπτου.

Η Κύπρος, επηρεασμένη έντονα από τις βασιλικές παραδόσεις τουλάχιστον από την κυπρο-κλασική περίοδο, μπορεί να θεωρήθηκε ευνοϊκή βάση για την εξάπλωση και την ανάπτυξη της βασιλικής λατρείας. Η σχέση μεταξύ του βασιλιά και της θεότητας μπορεί να έχει ιδιαίτερη σημασία σε αυτήν την περίπτωση. Πριν από την αυγή της κλασικής περιόδου, οι Κύπριοι βασιλείς απολάμβαναν πράγματι μια ευνοημένη θρησκευτική θέση ως ιερείς και συγγενείς των θεών. Η σύνδεσή τους με την *Ανασσα*, τους παρείχε μια διαφορούμενη θέση, ενισχύοντας την πολιτική τους εξουσία με θρησκευτική δύναμη. Αυτό το χαρακτηριστικό φέρνει τις κυπριακές πόλεις-βασίλεια πιο κοντά στις πολιτικές και θρησκευτικές παραδόσεις της Ανατολής, όπως προφανώς αυτής των Φοινίκων³⁸. Από την άλλη πλευρά, η ελληνιστική - και σε μεγάλο βαθμό, η αλεξανδρινή - ανάγνωση της ελληνικής μυθικής ιστορίας τείνει να χρησιμοποιεί και να επαναχρησιμοποιεί το τοπικό σύστημα συμβολισμών. Η εμφάνιση της θεάς της Παφίας ως εξελληνισμένης Αφροδίτης και η ανάδυση του ιερού της στην Πάφο ως τόπου προβολής της πτολεμαϊκής δύναμης είναι σημαντική, καθώς και η δημιουργία της Αρσινόης *Κύπρις*, μιας νέας θεότητας που προέκυψε από μια μεταλλαγμένη εκδοχή της Μεγάλης Θεάς της κυπρο-αρχαϊκής και της κυπρο-κλασικής περιόδου.

Κατάλογος εικόνων

Οι εικόνες που ακολουθούν είναι διαθέσιμες στην ηλεκτρονική εκδοχή του παρόντος άρθρου στον ιστότοπο *Κύπριος Χαρακτήρ*. Μπορείτε να τις δείτε ακολουθώντας τον σύνδεσμο: kyprioscharacter.eie.gr/el/t/Ay

Εικ. 1, Βωμός που φέρει το όνομα της Αρσινόης Φιλαδέλφου (από Fourrier, Hermary 2006, ρλ. 1, 1).

Εικ. 2, Βάση αγάλματος από τους Χύτρους, Metropolitan Museum of Arts, αρ. ευρ. 74.51.2378 (© Διαμοιρασμός υπό την άδεια Creative Commons CC0 1.0).

Εικ. 3, Αφιέρωση στην Ίσιδα-Αφροδίτη, το Σέραπη και στους Θεούς σύνναους (© École française d'Athènes/ Ph. Collet).

Εικ. 4, Κεραμικό ειδώλιο από την Αμαθούντα (© École française d'Athènes/ Y999).

Σημειώσεις τέλους

- ¹ Το παρόν άρθρο προκύπτει από τη διδακτορική διατριβή που υποστηρίχθηκε τον Δεκέμβριο του 2017 στο πανεπιστήμιο Aix-Marseille Université, και μια αναθεωρημένη έκδοση είναι αυτή τη στιγμή υπό εκτύπωση από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών.
- ² Paschidis 2008.
- ³ Gauthier 1985.
- ⁴ Mehl 1995· Mehl 2000· Michel 2018a.
- ⁵ Will 2003 (1979-1982), I, 67.
- ⁶ Glörfeld, Kittig, Morstadt, von Rüden (επιμ..) 2019.
- ⁷ Jansen 1995· Ιοαννου κ.ά. 2000· Fourrier, Grivaud 2006· Fourrier 2007 και 2008.
- ⁸ Papantoniou 2012.
- ⁹ Bagnall 1976· Mooren 1977, 208-209.
- ¹⁰ Papantoniou 2012 εξακολουθεί να αποτελεί μια αξιοσημείωτη εξαίρεση, μαζί με την αδημοσίευτη διατριβή της S. Lejeune (Lejeune 2013, βλ. επίσης Lejeune 2014).
- ¹¹ Habicht 1970· Gauthier 1985, 42-47· Iossif 2005· Biard 2017, 95-97.
- ¹² Michaelidou-Nicolaou 1976 (πρόλογος)· Roesch 1980.
- ¹³ Για την χρήση της Αρσινόης κατά την βασιλεία της Κλεοπάτρας βλ.: Michel 2018b.
- ¹⁴ Οι Θεοί Σωτήρες θα προστεθούν επισήμως στη δυναστική λατρεία υπό τη βασιλεία του Φιλοπάτωρος.
- ¹⁵ Athenaeus 7, 318D· βλ. Fraser 1972, I, 239.
- ¹⁶ Ωστόσο, το επίθετο αυτό δεν εντοπίζεται στην Κύπρο, παρότι εντοπίζεται στην πτολεμαϊκή Κρήτη, βλ. : Thély 2016; Michel 2020,
- ¹⁷ Hölbl 2001, 101.
- ¹⁸ Mueller 2006.
- ¹⁹ Diodorus 19.57.4· 19.59.1· 19.79.4-5.
- ²⁰ Nicolaou 1993· Anastassiades 1998· Caneva 2014, 111-113.
- ²¹ Flourentzos 2007, p. 299.
- ²² Michaelidou-Nicolaou 2007, n° 1.
- ²³ Robert 1966.
- ²⁴ P. Oxy. XXVII, 1962, n° 2465.
- ²⁵ Anastassiades 1998, n° 19· Fourrier, Hermary 2006, 6.
- ²⁶ CIS I, 93· Yon 2004, n° 82.
- ²⁷ Anastassiades 1998, n° 13· Fourrier 2015, 38-39.
- ²⁸ Lejeune 2014, 298-300.
- ²⁹ Hauben 1983.

- ³⁰ Από τον Ποσειδίππο και τον Καλλίμαχο, και οι δύο στον Αθήναιο 7, 318C και 7, 318D. Βλ. Stephens 2003, 181-182· Barbantini 2005, 148; Fulińska 2012a, 151· Fulińska 2012b, 250-25.
- ³¹ Fourrier, Hermary 2006, 163-164.
- ³² Για να είμαστε ακριβείς, η λατρεία της Κύπριας ή Άνασσας το τοπικό παράλληλο της ελληνικής Αφροδίτης.
- ³³ Queyrel 1988.
- ³⁴ Anastassiades 1998, n° 12· Fourrier 2015, 40· Senff 1993, 12.
- ³⁵ Mitford 1939, n° 13· Nicolaou 1993, 228, F*· Anastassiades 1998, n° 28.
- ³⁶ Segre 1952, 319-330 (*SEG XII*, 550)· Mitford 1953, 88. Βλ. την κριτική του Robert, *Bull. Épigraφική* 1954, 262.
- ³⁷ Clarysse, Vandorpe 1998· Caneva 2014.
- ³⁸ Bonnet 2015· Bonnet, Bianco 2018.

Βιβλιογραφία

Anastassiades, A. 1998: "Αρσινόης Φιλαδέλφου: Aspects of a specific cult in Cyprus", *RDAC*, 129-140.

Bagnall, R.S. 1976: *The Administration of the Ptolemaic Possessions Outside Egypt* (Columbia studies in the classical tradition 4), Leiden.

Barbantini, S. 2005: "Goddess of love and mistress of the sea: notes on a Hellenistic hymn to Arsinoe-Aphrodite (P. Lit. Goodsp. 2, I - IV)", *Ancient Society* 35, 135-165.

Biard, G. 2017: *La représentation honorifique dans les cités grecques aux époques classique et hellénistique* (BEFAR 376), Αθήνα.

Bonnet, C. 2015: *Les enfants de Cadmos : le paysage religieux de la Phénicie hellénistique* Παρίση.

Bonnet, C., Bianco, M. 2018: "S'adresser aux dieux en deux langues. Le cas des épicleses dans les inscriptions bilingues phéniciennes et grecques", *Parcours anthropologiques, Les langages du religieux* 13 | 2018 [Διαδικτυακά].

Caneva, S.G. 2014: "Ruler Cults in practice: Sacrifices and libations for Arsinoe Philadelphos, from Alexandria and Beyond", in T. Gnoli, F. Muccioli (επιμ.), *Divinizzazione, culto del sovrano e apoteosi Tra Antichità e Medioevo*, Μπολόνια, 85-116.

CIS = *Corpus Inscriptionum Semiticarum* I, Παρίσι, 1881.

Clarysse, W., Vandorpe, K. 1998: "The Ptolemaic Apomoira", in H. Melaerts (ed.), *Le culte du souverain dans l'Égypte ptolémaïque au iiie siècle avant notre ère. Actes du colloque international, Bruxelles 10 mai 1995* (*Studia Hellenistica* 34), 5-42.

Flourentzos, P. 2007: "Un unknown Graeco-Roman temple from the lower town of Amathous", *CCEC* 37, 299-306.

Fourrier, S. 2007: "La réappropriation du passé : Achéens et autochtones à Chypre à l'Âge du fer", in S. Müller κ.ά. (επιμ.), *Patrimoines culturels en Méditerranée orientale : recherche scientifique et enjeux identitaires. 1er atelier (29 novembre 2007) : Chypre, une stratigraphie de l'identité* (*Rencontres scientifiques en ligne de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée*) [Διαδικτυακά].

Fourrier, S. 2008: "Légendes de fondation et hellénisation de Chypre. Parcours historiographique", *CCEC* 38, 103-118.

- Fourrier, S. 2015: "Chypre, des royaumes à la province lagide : la documentation phénicienne", in J. Aliquot, C. Bonnet (επιμ.), *La Phénicie hellénistique, Actes du colloque international de Toulouse (18-20 février 2013)*, *Topoi Orient-Occident* Supplément 13, 31-53.
- Fourrier, S., Grivaud, G. 2006: *Identités croisées en un milieu méditerranéen : le cas de Chypre (Antiquité-Moyen-Âge)*, 11-13 mars 2004, Mont-Saint-Aignan.
- Fourrier, S., Hermay, A. 2006: *Amathonte VI. le sanctuaire d'Aphrodite des origines au début de l'époque impériale*, Αθήνα.
- Fraser, P.M. 1972: *Ptolemaic Alexandria*, Οξφόρδη.
- Fulińska, A. 2012a: "Arsinoe Hoplismene. Poseidippos 36, Arsinoe Philadelphos, and the Cypriot cult of Aphrodite", *Studies in Ancient Art and Civilization* 16, 141-156.
- Fulińska, A. 2012b: "Divae Potentes Cypri? Remarks on the Cult of the Ptolemaic Queens as Aphrodite", *EOS* XCIX, 243-269.
- Gauthier, Ph. 1985: *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs : (ive-i^{er} siècle av. J.C.) : contribution à l'histoire des institutions*, BCH Suppl. 12
- Glörfeld, D., Kittig, K., Morstadt, B., von Rüden, C. (eds.) 2019: *The many face(t)s of Cyprus: 14th meeting of Postgraduate Cypriot Archaeology* (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 324), Βόννη.
- Habicht, Chr. 1970: *Gottmenschentum und griechische Städte*, München [1956].
- Hauben, H. 1983: "Arsinoé II et la politique extérieure de l'Égypte", in E. Van't Dacket *al.* (eds.), *Egypt and the Hellenistic world: proceedings of the international colloquium, Leuven 24-26 may 1982* (*Studia Hellenistica* 27), 99-127.
- Hölbl 2001: *Geschichte des Ptolemäerreiches. Politik, Ideologie und religiöse Kultur von Alexander dem Grossen bis zur römischen Eroberung*, Ντάρμστατ [1994].
- Ioannou, Y. κ.ά. 2000: *Chypre et la Méditerranée orientale : formations identitaires, perspectives historiques et enjeux contemporains. Actes du colloque tenu à Lyon, 1997*, Université Lumière-Lyon 2, Université de Chypre (*Travaux de la Maison de l'Orient*30), Λυόν.
- Iossif, P. 2005: "La dimension publique des dédicaces "privées" du culte royal ptolémaïque", in V. Dasen et M. Piérart (eds.), *Ἰδία καὶ δημοσία Les cadres "privés" et "publics" de la religion grecque antique. Actes du IXe colloque du Centre International d'Étude de la Religion Grecque Antique (CIERGA), tenu à Fribourg du 8 au 10 septembre 2003*, Kernos Suppl. 15, 235-257.

Jansen, P. 1995: *Kyprios character. Quelle identité chypriote ?*, *Sources Travaux Historiques* 43-44, Παρίσι.

Lejeune, S. 2013: *Chypre en transition. Les cités chypriotes de la fin des Royaumes autonomes à la mise en ordre lagide, ive-iiie siècles av. J.-C.*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή (Πανεπιστήμιο Paris Nanterre).

Lejeune, S. 2014: "Le sanctuaire de Kafizin : nouvelles perspectives", *BCH* 138, 245-327.

Mehl, A. 1995: "Zypern und die grossen Mächte im Hellenismus", *Ancient Society* 26, 93-131.

Mehl, A. 2000: "Ελληνιστική Κύπρος" στο Th. Papadopoulos (επιμ.), *Ίστορία τής Κύπρου: Αρχαία Κύπρος*, Λευκωσία, 619-676.

Michaelidou-Nicolaou, I. 1976: *Prosopography of Ptolemaic Cyprus (Studies in Mediterranean Archaeology 44)*, Göteborg.

Michaelidou-Nicolaou, I. 2007: "The Inscriptions", στο A.H.S. Megaw, *Kourion: excavations in the episcopal precinct* (Dumbarton Oaks Studies XXXVIII), Ουάσινγκτον, 367-392.

Michel, A. 2018a: "Chypre sous la domination des Ptolémées : l'apport des inscriptions hellénistiques de Chypre", *Circé* 10 [Διαδικτυακά].

Michel, A. 2018b: "Enjeux politiques et idéologiques de l'île de Chypre au crépuscule de la dynastie lagide", στο S. H. Aufrère, A. Michel (επιμ.), *Cléopâtre en Abyme. Aux frontières de la mythistoire et de la littérature*, Παρίσι, 247-270.

Michel, A. 2020: *Chypre à l'épreuve de la domination lagide. Recherches épigraphiques sur la société et les institutions chypriotes à l'époque hellénistique*, Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 393, Αθήνα.

Mitford, T.B. 1939: "Contributions to the Epigraphy of Cyprus. Some Hellenistic Inscriptions", *APF* 13, 13-38.

Mitford, T.B. 1953: "The Character of Ptolemaic Rule in Cyprus", *Aegyptus* 33, 80-90.

Mooren, L. 1977: *La hiérarchie de cour ptolémaïque : contribution à l'étude des institutions et des classes dirigeantes à l'époque hellénistique (Studia Hellenistica 23)*.

Mueller, K. 2006: *Settlements of the Ptolemies: city foundations and new settlement in the Hellenistic world (Studia Hellenistica 43)*.

Nicolaou, I. 1993: "Inscriptiones Cypriae Alphabeticae XXXII, 1992", *RDAC*, 223-233.

Papantoniou, G. 2012: *Religion and Social Transformations in Cyprus: From the Cypriot Basileis to the Hellenistic Strategos (Mnemosyne Supplements History and Archaeology of Classical Antiquity 347)*, Οξφόρδη.

Paschidis, P. 2008: *Between city and king: prosopographical studies on the intermediaries between the cities of the Greek mainland and the Aegean and the royal courts in the Hellenistic period (322-190 BC)* (Μελετήματα 59), Αθήνα.

Queyrel, A. 1988: *Amathonte IV. Les figurines hellénistiques de terre cuite* Αθήνα.

Robert, L. 1966: « Sur un décret d'Illion et sur un papyrus concernant des cultes royaux », *Amer. Studies Papyrology I. Essays in honor of C.B. Welles* New Heaven, 175-211.

Roesch, P. 1980: "Les Lagides à Salamine. Épigraphie et administration", *Salamine de Chypre. Histoire et archéologie. État des recherches. Actes du colloque Lyon 13-17 mars 1978*, Λυόν, 249-256.

Segre, M. 1952: "Documenti di storia ellenistica da Cipro", *ASAA 27-29 (1949-1951)*, 319-345.

Senff, R. 1993: *Das Apollonheiligtum von Idalion. Architektur und Statuenausstattung eines zyprischen Heiligtums* (Studies in Mediterranean Archaeology 94), Jonsered.

Stephens, S.A. 2003: *Seeing double: intercultural poetics in Ptolemaic Alexandria* (The Joan Palevsky imprint in classical literature 37), Μπέρκλεϋ.

Thély, L. 2016: "Au sujet de deux attestations de l'Aphrodite Kypris en Crète orientale à la basse époque hellénistique", *CCEC 46*, 323-339.

Will, Ed. 2003 (1979-1982): *Histoire politique du monde hellénistique (323-30 av. J.-C.)* [1979-1982 (1966-1967)], Παρίσι.

Yon, M. 2004 : *Kition-Bamboula V, Kition dans les textes : testimonia littéraires et épigraphiques et corpus des inscriptions*, Παρίσι.